

рядника, редактора і критика дитячих книжок. Готуючи до друку та перевидуючи власні твори для дітей та переклади, він керувався чіткими уявленнями про можливість дитячого сприйняття на різних етапах дорослішання тогочасної дитини, дбав про тематико-інформаційну адресність дитячої книжки, її морально-естетичну цінність та мовно-літературну приналежність. Без перебільшення можна стверджувати, що науково-теоретична та літературно-критична діяльність І. Франка відіграла велику роль в розвитку сучасної йому української дитячої літератури, не втратила вона свого значення і в наш час.

Література:

1. Буженко Т. Іван Франко і дитяча література // Література. Діти. Час: Збірник літературно-критичних статей про дитячу літературу. – К., 1988.
2. Городецька Є. Твори І. Франка для дітей // Література в школі. – 1956. – № 4.
3. Закревська Я. Казки Івана Франка: мовно-художній аналіз. – К., 1966.
4. Коцюбинський М. Іван Франко // Коцюбинський М. Твори: В 6 томах. – К., 1962.
5. Кримський А. “Лис Микита”. З німецького переробив Іван Франко // Кримський А. Твори: В 5 томах. – К., 1972.
6. Маляренко Л. Дитячий світ у творах І. Я. Франка. До 125-річчя з дня народження // Початкова школа. – 1981. – № 8.
7. Маляренко Л. Іван Франко. – Львів, 1970.
8. Тихолоз Н. “Як дітям мати, з любові...”: Етика і поетика Франкових казок // Дивослово. – 2004. – № 11.
9. Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генеалогічні аспекти). – Львів, 2005.
10. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
11. Adaptation as a Strategy of Children’s Literature (Адаптація катол стратегія на детската литература): Scientific Papers Collection. – Пловдив, 2005.

Наталія Черниш (Львів)

Внесок Івана Франка в енциклопедичну справу

У сучасних умовах відтворення цілісності національної культури дослідники все частіше звертаються до непересічної спадщини тих видатних діячів, чий внесок у поступ української нації у різноманітних сферах суспільного життя є незаперечним. Хоча винятково плідна літературна, наукова та громадська діяльність І. Франка – талановитого письменника, майстерного літературного критика, глибокого науковця, сфера зацікавлень якого – мовознавство, філософія, історія, етнографія, фольклористика, бібліологія – загалом ґрунтовно і багатоаспектно опрацьовані (див., наприклад [3]), поза увагою науковців все ще залишається низка важливих проблем, пов’язаних з його видавничим доробком, передусім в енциклопедич-

ній сфері. Нині, коли вчені прагнуть відтворити на тлі історичних подій цілісну, повну та незаангажовану картину початків і подальшого розвитку вітчизняного книговидання, що яскраво засвідчують фундаментальні праці останніх років [1; 5], відомості про участь І. Франка у численних видавничих проектах, пов'язаних з підготовкою та випуском енциклопедій, висвітлення його теоретичних настанов щодо науково-методичних засад опрацювання довідкових видань мають бути узагальнені та осмислені нащадками.

Історичні обставини кінця XIX – початку XX ст., що сформували передумови для енциклопедичної діяльності І. Франка, були доволі складними. На жаль, ретельно вивчаючи багатий (хоча й неоднозначний) досвід переважно другої половини XX ст., коли українське енциклопедичне книговидання зайняло провідне місце серед європейських країн [8], дослідники, на наш погляд, необґрунтовано оминають увагою кінець XIX – початок XX ст., хоча саме цей історичний період переконливо засвідчує, що не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а винятково внаслідок несприятливих суспільно-політичних реалій фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національної науки і культури порівняно пізно.

Дійсно, у XIX ст. (а це період бурхливого розвитку енциклопедичної справи в Європі та Америці, час появи авторитетних довідників Британіки, Брокгауза, Американки, Ларусса та ін.) українське культурне життя відбувалося у таких складних умовах, що майже неможливо було проводити наукову роботу з накопичення відомостей, необхідних для створення національних енциклопедій. Попри це дослідники України – етнографи, філологи, історики – продовжували збір та опрацювання різноманітних матеріалів, в міру можливостей публікуючи результати. Так з'являються праці з історії П. Куліша, зокрема його відомі “Записки о Южной Руси” (у двох томах, 1856–1857 роки), що містили надзвичайно цінні відомості з етнографії й історії та викликали велике зацікавлення у суспільстві, численні історичні твори М. Костомарова, публікації фольклорних пам'яток у різних за тематикою збірниках М. Максимовича, І. Срезневського, А. Метлинського. На початку 60-х років XIX ст. за недовгий час існування журналу “Основа” там було надруковано чимало матеріалів з українознавства, що мали виняткове наукове значення, та могли слугувати підґрунтям енциклопедії [2].

Антиукраїнська політика царату особливо яскраво виявилась у другій половині XIX ст., коли цензурні утиски – сумнозвісні Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази взагалі заборонили видання навчальної та довідкової літератури українською мовою. І. Огієнко писав про ті часи: “Наслідки всіх цих утисків, всіх цих заборон були страшні для України. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищилися” [4: 54].

Обмеження українознавчих досліджень та заборона українських видань на сході України призвели до перенесення центру книговидавничої справи на Галичину, де

активізується збирання відомостей та публікування наукових праць з різноманітних галузей українознавства, передусім у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка (“Записках НТШ”, “Літературно-науковому вістнику”, “Етнографічному збірнику” та ін.). На центральних та східних українських землях цінні українознавчі матеріали в цей час публікував переважно часопис “Киевская старина”, що виходив з 1882 року. У капітальній праці за редакцією П. Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край” (7 томів, 1872–1878 роки), підготованій за участю таких відомих учених, як М. Костомаров, В. Антонович та інші, викладено відомості широкого змісту (зокрема про побут, мову українського народу, юридичні закони, історичне минуле тощо), які фактично відтворювали традиційну на той час структуру енциклопедій.

Як бачимо, навіть у несприятливих політичних обставинах, що склалися на Україні у XIX ст., продовжувалася плідна наукова робота, яка мала на меті накопичення українознавчого матеріалу, необхідного для випуску власного довідника. Однак національний гніт, жорстокі утиски української мови та культури не давали змоги створити оригінальну енциклопедію, хоча XIX ст. було багате на таких видатних учених-енциклопедистів, як М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко та ін.

На кінець XIX ст. припадають перші спроби енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях вітчизняних учених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях. Йдеться, зокрема, про статтю “Україна”, написану М. Драгомановим на замовлення “*Lexique de la geographic*” Е. Реклю, українознавчі матеріали Ф. Вовка, вміщені в авторитетній французькій “*La Grand Encyclopedic*”, низку дописів І. Франка та Ф. Вовка для “*Ottu Slovník Naucny*” Й. Коржана, публікації О. Огоновського у відомій німецькій енциклопедії Грубера. Ознаки довідника мали також окремі томи краєзнавчого збірника “*Osterreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*”, передусім т. 12 “Галичина” та т. 13 “Буковина”, що подавали статті знаних західноукраїнських науковців І. Шараневича, О. Огоновського, І. Верхратського, О. Барвінського з географії, історії, літератури, етнографії регіону. Українознавчі дописи посіли місце і в поважних польських енциклопедіях початку XX ст., наприклад в “*Encyclopedia polska*”, підготованій і видрукованій польською Академією наук у Кракові. Доволі широко (хоча й дещо упереджено) висвітлювалось українське життя на сторінках авторитетного “*Энциклопедического словаря*” Брокгауза й Ефрона, де свої кращі матеріали опублікували І. Франко, І. Лучицький, М. Сумцов, М. Житецький, В. Науменко, А. Кримський, а також відомого енциклопедичного довідника братів Гранат, з редакцією якого співпрацювали М. Грушевський, С. Єфремов, Б. Грінченко (зокрема, йому належить авторство майже 100 матеріалів, присвячених видатним українським фольклористам, етнографам, письменникам).

Цей історичний огляд переконливо засвідчує, що упродовж другої половини XIX – початку XX ст. українські дослідники наполегливо та цілеспрямовано готували ґрунт для створення власної національної енциклопедії: опрацьовували

широке коло українознавчих проблем (історії, культури, науки), набували необхідного науково-методичного досвіду під час співпраці з редакційними колегами авторитетних зарубіжних видань, накопичували матеріали, що могли слугувати основою майбутнього оригінального довідника.

Не залишався осторонь важливих проблем національної енциклопедичної справи й І. Франко, який вважав своїм громадянським обов'язком створення довідкового видання, яке б сприяло піднесенню освітнього та культурного рівня українського народу. Він упродовж тривалого часу на наукових засадах формував власну цілісну концепцію енциклопедичного охоплення явищ та її викладу відповідно до потреб читача. Остання обставина зумовила пильну увагу Франка-редактора до бібліографічних матеріалів різноманітних за змістом тогочасних довідників, де основною вимогою, на думку науковця, була повнота. “Чим повніше список, тим більша його вартість”, – писав він у рецензії на відомий біобібліографічний словник І. Левицького “Прикарпатська Русь в XIX-м віці в біографіях і портретах її діячів”. І. Франко наголошував, що словник повинен дати “звістки” про всіх осіб, хто бодай чим-небудь відзначився в духовному житті українського народу, бо тільки маючи докладні, точні відомості “про якнайбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, ми зможемо сягнути оком у глибину” [6: т. 47: 344]. Це потребувало ретельної, копіткої праці укладача, а тому І. Франко радив виконувати таку роботу колективними зусиллями. Запорукою успіху при цьому він вважав застосування певного наукового методу, що передбачав розробку плану довідки, формування єдиної для всіх авторів схеми викладу довідкових відомостей. Повна і систематизована бібліографія, на його думку, буде створена тоді, коли упорядники сумлінно збиратимуть матеріал. Варто наголосити, що І. Франко звертав увагу на пильний добір персоналій, які мають увійти до біобібліографічного словника, вимагав об'єктивної, неупередженої оцінки спадщини того чи іншого громадського чи культурного діяча.

Укладаючи й впорядковуючи бібліографію, яку зібрали автори покажчика “Матеріали до галицької бібліографії”, І. Франко на початках мав намір для зручності читачів подати відомості про кожного автора окремо, однак зрозумів, що це значно ускладнило б хронологічний порядок, а, значить, і користування джерелами. Саме тому він надав перевагу іншій послідовності викладу – за хронологією, що забезпечило читачам зручність пошуку довідкових відомостей.

Чи не найважливішою вимогою, яку висував І. Франко до всіх довідкових праць, була системність. Це засвідчують, зокрема, його зауваження до книги “Мартирологія”, яка є своєрідною “енциклопедією” святих і мучеників. І. Франко вражений низьким рівнем редакторського опрацювання цього видання, адже тут “імена поперекручувано, поперекидано з місця на місце, повторювано по пару разів у різних формах, попереставлявано групами з-під одного дня під другий. Помішано місцями, окремі рубрики поперекручувано, дати поміняно” [6: т. 49: 146]. І. Франко з прикрістю зазначав, що фахівцям, яким потрібна саме така література, доведеться з неабиякими труднощами відшукувати необхідну довідку.

Коли у 1888 році до І. Франка звернувся редактор чеської енциклопедії “*Ottu Slovník Nausny*” Й. Коржан з проханням взяти участь в укладанні статей з україністики для цього видання, він радо погодився. Листування письменника та видавця яскраво виявляє передусім прагнення І. Франка якомога ширше висвітлити українську тему у публікаціях з усім тим “позитивним, гуманним, прогресивним”, що накопичено національною історією та культурою. Саме тому І. Франко залучив до справи й інших науковців, авторитетних і добре знаних у Європі – Ф. Вовка, О. Терлецького, Т. Величка. Зокрема, антропологу Ф. Вовку І. Франко запропонував укласти енциклопедичні статті “Акти”, “Андрусівський трактат”, “Антонович В.”, сам написав декілька матеріалів.

Не оминув при роботі над “*Ottu Slovník Nausny*” І. Франко і науково-методичних проблем створення енциклопедії. Він неодноразово наголошував на доцільності та необхідності попередньої розробки плану видання, складання до нього списку слів і термінів, що мають бути пояснені (тобто словника), чіткого визначення обсягів окремих статей, усталення критеріїв відбору явищ, фактів, про які планується подавати відомості. Ці науково-методичні засади укладання та опрацювання енциклопедій є загально визнаними у світовій практиці підготовки довідників, однак у вітчизняному книговидаванні їх уперше цілісно сформулював та виклав саме І. Франко.

Відомо, що І. Франко був надзвичайно вимогливим до культури видання (це, зокрема, засвідчують його міркування, подані у [1]). Погане художнє оформлення, низька якість друку, на його думку, здатні скомпрометувати навіть найкращі наміри видавців. Особливої ж уваги надавав письменник додатковим матеріалам, що супроводжують авторський текст, насамперед коментарям, які робили зміст доступним навіть для широких кіл читачів, та покажчикам. Сам І. Франко неодноразово працював над покажчиками різного змісту. Зокрема, у процесі підготовки до друку покажчика до “Літературно-наукового вістника”, який попередньо уклали В. Доманицький, він виправив чимало недоліків. У листі В. Гнатюкові письменник зазначав: “Зроблено так, що треба цілком наново перероблювати. Я з тяжкою бідою переробив – і то не переписуючи з його карток, а переходячи книжка за книжкою” [6: т. 50: 221]. І. Франко наголошував, що покажчик – це ключ до книги, а тому він повинен бути передусім добре систематизованим та послідовним, що має важливе значення для будь-якого довідкового видання.

В енциклопедичній спадщині І. Франка центральне місце посідає праця “Кілька слів о тім, як нам упорядкувати і провадити наші людські видавництва”, де він окреслив власний план створення та видання популярної енциклопедії. Письменник, зокрема, радить відійти від тих принципів поділу на науки, які існували у школах, адже народна просвіта часто-густо наголошує на другорядних речах. І. Франко вважав, що читача потрібно насамперед зацікавити наукою, викласти матеріал у популярній формі, розповісти про різні країни, їх населення. “Тільки, звісна річ, і тут треба покинути взірці шкільних сухих підручників географії, а радше нанизувати географію на золоті нитки оповідань про подорожі славних і сміливих людей... Без ніякої теоретичної підготовки, без ніяких нудних і апіорних викладів,

сама собою, в живих образах розвинеться при таких оповіданнях географія, стане немов здобутком його (читача. – *Н. Ч.*) власної мислі” [6: т. 45: 194]. З географією, на думку І. Франка, легко пов’язати біологію, зоологію, ботаніку, історію, соціологію тощо. “І в міру, як в кількох книжечках назбирається досить цікавих фактів, можна потім в окремій книжечці приступити до систематичного викладу правлячих ними законів, поступаючи по змозі все від фактів до виводів, від одиничного до загального. А описи подорожей і відкриттів повинні наразі бути осередком цілого плану” [6: т. 45: 195]. Викладати відомості у популярній енциклопедії треба “живим словом”, з елементами зацікавлення, враховуючи можливості широких читацьких кіл. Видання такої енциклопедії І. Франко вважав одним з найголовніших завдань у справі піднесення культурного й освітнього рівня українського народу.

Безперечно, найяскравішим зразком енциклопедичної спадщини І. Франка є стаття “Южнорусская литература”, вміщена у другому виданні “Энциклопедического словаря” Брокгауза та Ефрона (див. про це детальніше [7]). Вона чітко поділена на окремі частини: “Вступление”, “Эпоха самостоятельной политической жизни”, “Эпоха литовско-польского владычества”, “Новая украинская литература”, в яких логічно та послідовно викладено великий за обсягом, насичений унікальними фактичними відомостями матеріал. У статті подано ґрунтовні пояснення до персоналій, різноманітні дані, необхідну читачеві аргументацію, що супроводжується цінним додатком – розгорнутим, фахово опрацьованим бібліографічним покажчиком. Вона переконливо засвідчує, що у своїй практичній роботі І. Франко застосував усі ті науково-методичні засади, які розробляв у власній теоретичній концепції енциклопедичного видання.

Енциклопедична спадщина І. Франка заслуговує на особливу увагу та подальше ґрунтовне вивчення дослідниками, адже саме він як перший професійний видавець та редактор в історії українського книговидавництва теоретично сформулював та практично запровадив принципи аналізу, оцінки, науково-методичного та редакційного опрацювання енциклопедичних видань, що не втратили свого непересічного значення.

Література:

1. Видавнича справа та редагування в Україні: статті і джерела (XIX – перша третина XX ст.). – Львів, 2003.
2. Животко А. Історія української преси. – К., 1999.
3. Іван Франко: письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1998.
4. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1994.
5. Тимошик М. Історія видавничої справи. – К., 2002.
6. Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
7. Черниш Н. Іван Франко й енциклопедична справа // Тези доповідей звітної наукової конференції Української академії друкарства. – Львів, 1995. – Вип. 2.
8. Черниш Н. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. – Львів, 1998.